

szemle

Lajos Iván élete és halála *

Lajos Iván (1906–1949) pécsi tankerületi tanügyi fogalmazó neve 1939-ben lett országosan, sőt széles külföldi körökben is ismert, amikor *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* című, általában *Szürke könyv*nek nevezett füzete a szokásosnál sokkal nagyobb példányszámban megjelent, reményt keltve sokakban, akik ilyen-olyan okból Adolf Hitler további diadalmaskodásától tartottak, illetve kiváltva Németország tiltakozását, valamint a hazai szélsőjobboldal dühödött, a szerzőt fizikai létében is veszélyeztető támadásait. Murányi Gábor terjedelmes könyvének értékét olvasmányos stílusában, gondos adatgyűjtésében és abban látjuk, hogy 1945 után Lajos Ivánról a szélesebb közönség nagyon keveset tud, többnyire csak azok hallottak róla, akik célzott érdeklődéssel fordulnak a korszak felé.

A szerzőnek azonban – vélelmünk szerint – nem sikerült hősét a hazai historiában, a magyar külpolitikai gondolkodásban helyesen elhelyezni.

A szerző tévesen mondja Lajos Ivánt történésznek. Nem azért vitatjuk a történészi minősítést, mert Lajos Iván az egyetemen jogász képzettséget szerzett, hanem főleg azért, mert írásaiban lépten-nyomon legitimista elkötelezettségének jegyében torzítja a múltat, munkáiban számos esetben vét a szakma szabályai ellen, írásainak forrásbázisa megengedhetetlenül szelektív.

A történésznek az a fő törekvése, hogy magát a múltat mutassa be. Azt jól tudjuk – mai csüggedő korunkban ez már szinte evidencia –, hogy

* MURÁNYI Gábor: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Noran Kiadó, Budapest, 2006. 315 p.

a történelmi teljesítmény objektivitásához is súlyos kétségek férnek, férhetnek, ám mégis nagyon nagy különbség van a történelmi, illetve a múlt tényeit tudatosan politikai-ideológiai koncepció alapján rendező, szelektáló magatartás között. A történész a múlt preconcepciómentes ábrázolására törekszik. Van – miért is ne lenne? – preconcepciója, ám azt a megismert tények hatására alázattal módosítja, ha szükséges: elveti. Aki ellenben historizál, az preconcepciójához keresgéli a történelmi tényeket, tehát azokat a történész szakma határain kívüli szempontok hatására rostálja-színezi, önkényesen csoportosítja.

Mivel Murányi Gábor nem foglal állást a tekintetben, hogy a *Szürke könyv* hány példányban látott napvilágot (könyvének első sora szerint a brosúra „többtízezer” példányban jelent meg, kilenc kiadásról, 70 ezres becslésről, másutt 38 ezres adatról lehet olvasni), ezért talán érdemes elmondani: az Országos Széchényi Könyvtárban meglévő példányok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a kilenc „kiadás” valójában egy *bazai* kiadást és nyolc utánnomást jelentett. A második „kiadás” címlapján 10–15 000 példány, a harmadikon 15–20 000 olvasható. A negyedikből az OSZK-ban nincs példány, az a 20–25 ezres szériát jelenthette, mert az ötödik „kiadás” 25–28 000 látható. A hatodik 28–31 000, a hetedik 31–37 000, a nyolcadik 36–38 000 és a kilencedik „kiadás” 38–41 000 példányt jelez. Az OSZK könyvállománya alapján megállapítható, hogy a kilenc „kiadás” után a füzet még 1939-ben Buenos Airesben a *Buenos Airesi Magyar Könyvkiadónál* szintén napvilágot látott. E kiadó a füzet élére *A külföld magyarjaihoz!* című felhívást illesztett.

Vajon ki fedezte, kik fedezték a brosúra megjelenését, a kiadás és a nyolc utánnomás költségeit, a tetemes postaköltséget? (A példányok jelentős része nem került könyvárusi forgalomba, tisztviselők, ügyvédek, szerkesztők, politikusok sokasága postaládájából ingyen vehette kézhez.) Mivel a kiadványnak az volt a célja, hogy kételyt ébresszen Németország háborús eredményessége iránt, ezért a Berlint lejártni akaró erők körében kell keresnünk a támogatókat. Murányi Gábor sok, mérlegelendő adatot és összefüggést tár fel munkájában, ám a problémát nem oldja meg.

Lajos Iván szélsőségesen legitimista beállítottságú, fanatizmusra hajló férfiú volt, akit meggyőződése nemegyszer ragadtatott (írásban és szóban) megalapozatlan megnyilvánulásra. Nevezetes füzetének a magyar külpolitikai gondolkodás gyengeségeit bíráló sorai is tanúskodnak erről. A magyar külpolitikai gondolkodásnak évszázadok óta súlyos fogyatékoságai vannak. Ezeket természetesen nem magyar átok szülte, egyszerűen az önálló állami lét hiányának a következményei: Lajos Iván bírálata annyiban indokolt, hogy a német fegyverek legyőzhetetlenségének mító-

szát, s ennek kapcsán azt a széles körben osztott nézetet támadja, amely szerint a német és a magyar külpolitikai érdekek teljes fedésben lettek volna. Mindeközben azonban az ő szemléletét is súlyos elfogultságok torzították. Szélsőséges legitimista meggyőződése jegyében az első világháború kapcsán az antant szerepét idealizálja, a németekét démonizálja.

Amikor azt állítja, hogy „az antant államok, de különösen Franciaország és Anglia úgyszólván az utolsó pillanatig keresték a lehetőséget a Monarchia megmentésére”, akkor csupán újrafogalmazza a húszas-harmincas évek legitimista publicisztikájában, így jelesen a *Magyarság* című legitimista napilapban is gyakran hangoztatott, maga által már korábban kifejtett téves állítást.

A magyar közvélemény zöme valóban lebecsülte az Amerikai Egyesült Államok jelentőségét, valóban túlbecsülte a német birodalom erejét, ám – Lajos Iván állításával („Akkor is legyőzhetetlennek tartottuk a germán óriást, akkor is »vagyálmokban« ringattuk magunkat és akkor is keservesen csalódtunk, mert az eredmény lett: Csonka-Magyarország”) szemben – Csonka-Magyarország nem ennek lett az eredménye. A Szent István-i Magyarország (a Monarchiával egyetemben) azért került a történelem süllyesztőjébe, mert Németországgal szemben végzetesen meggyengült, az egyensúlyozó szerepét már nem tudta betölteni, s nemzetiégeit nem tudta integrálni.

Lajos Iván 1906. február 3-án született Pécsen és 1949. szeptember 10-én halt meg Tartagulban, a Szovjetunió Kazah tagköztársaságában egy büntetőtáborban. 1924-ben a pécsi tudományegyetemen kezdte jogi tanulmányait, 1928-ban ugyanott doktorált *A Pragmatica Sanctio jogi érvénye* című értekezésével, amely szintén erősen magán viseli legitimista meggyőződését.

Doktorrá a következő esztendőben avatják – sub auspiciis gubernatoris kitüntetéssel. Ezután több dolgozatot készített, amelyeket – ismételtetjük – igencsak helytelen lenne a történettudomány égisze alá vonni. Azok a korszakban a legitimisták és az antilegitimisták között dúló politikai küzdelem elemeiként születtek. Történész szemmel miképpen is lehetne másképpen minősíteni – például – egy olyan munkát, amelynek a szerző *A restaurációs kísérletek külpolitikája* dilettáns címet adta, témája kifejtése során „tényként” állapította meg, hogy „a restauráció nem a nyugati nagyhatalmak ellenállásán hiúsult meg”; egy másik munkájában pedig úgy válaszolt a Zita királynő elleni támadásokra, hogy közben „a legitimizmus hófehér gályájáról” értekezik; Mátyás királyról szóló előadásában habozás nélkül állította a nagy uralkodót IV. Károllyal párhuzamba, aki – úgymond – a Habsburgok között elsőként tért vissza

Mátyás „dunai politikájához”, „akinek halhatatlan érdeme, hogy világosan látta Magyarország döntő jelentőségű hivatását a monarchiában”.

1929 és 1935 között alkalmi munkákból tartotta el magát, a Legitimista Néppártban is dolgozott, s csak 1935-ben jutott álláshoz: ekkor lett a pécsi tankerületi főigazgatóság segédfoglalmazója (1938-tól fogalmazója), amely elfoglaltsága nem volt olyan bokros, hogy mellette ne folytathassa legitimista tevékenységét. Terjedelmes munkát jelentetett meg IV. Károly életének első szakaszáról, majd az első világháború diplomáciatörténetéből merítő munkát publikált *Tanulmányok a világháború diplomáciájából* címmel. Ezek a könyvek a történetírás egyes kelleivel ugyan rendelkeznek, ám esetükben – ismételhetjük – tudományról aligha szerencsés beszélni. Valójában nem többek, mint a legitimizmus mellett érvelő propagandairatok. Ezen az a tény sem változtat, hogy a IV. Károlyról szóló könyv több mint félezer oldalas.

Ebben látjuk a döntő okát annak, hogy történetírásunk nem tartja emlékezetében e munkát. Murányi Gábor minderről így ír: „Erről a pozitívista történetírás minden erényét, s a krónikás elfoglultságait felvonultató kötettről – nem kis részben a szerző további sorsának alakulása miatt – még a szakirodalom sem látszik tudomást venni. »Magyar tolla alól még nem került ki monográfia a dualista rendszer utolsó uralkodójáról...« – írta például 1998-ban L. Nagy Zsuzsa az egy évvel korábban megjelent Peter Broucek osztrák történész *Karl I. (IV.), Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie* című könyvét dicsérő, a *Századok*ban megjelent recenziójában. De 2004 novemberében még egy lábjegyzet erejéig sem esett szó Lajos Iván munkájáról azon a Rómában tartott nemzetközi konferencián, melynek témája – az I. világháború és a soknemzetiségű Monarchia – jelentős részben lefedte Lajos Iván egykori kutatásait. Mindössze egy 1995-ös népszerű tudományos kiadvány hivatkozik a szóban forgó munkára.” (52.)

Nem kétséges, hogy Lajos Iván tragikus sorsa keményen befolyásolta nevének homályba hullását a szovjet korszakban, ám az a tény, hogy a rendszerváltás nyomán eltelt nem csekély időszak (amely oly sok esetben hozta meg a szükséges fordulatot, jóvátételt, korrekciót) történészei továbbra sem tartják indokoltnak Lajos Iván munkáinak leporolását, nem a szakma mulasztását, hanem csupán az előljáróban rögzített tényt húzza alá. Murányi Gábor munkájában nem találja a feleletet Lajos Iván habilitációs kísérlete kudarcára. Vélemünk szerint Lajos Iván alapvetően nem különféle személyes ellentétek miatt nem tudott habilitálni, hanem jelentős mértékben azért, mert nem volt számba vehető tudományos munkássága. A IV. Károlyról megjelent munka oly mértékben dagályo-

san egyoldalú, hogy abban a legitimista irányultságú lapok sem találtak kellő harci muníciót, s ezért – mint Murányi Gábor megállapítja – alig-alig vettek róla tudomást.

A *Szürke könyv* megjelenésére a budapesti német követség gyorsan reflektált. Otto Erdmannsdorff budapesti követ először július 1-én, majd 4-én, 8-án és 11-én adott a Wilhelmstrasse számára tájékoztatót. Ezek, sajnos, nem voltak ismertek a német külügyminisztérium magyar vonatkozású iratait publikáló 1968-as kötet szerkesztői előtt, ellenben a július 14-i és a július 21-i igen, valamint az Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkár Sztójay Döme berlini követtel július 19-én folytatott megbeszéléseről készített feljegyzés is.

„Követséget legkülönbözőbb oldalról, a külügyminiszter részéről is ismételten figyelmeztetik itteni közvélemény számunkra rendkívül kedvezőtlen befolyásolására, melyet az időközben már ötödik kiadásban megjelent pécsi iromány okoz, óva intve Magyarországot Németország melletti elkötelezéstől, tekintettel utóbbi állítólag gyenge katonai helyzetére” – írja július 14-én a német követ, amelyből az a sajnálatos (sok más forrásból ismert) tény is kiviláglik, hogy mily sokan tartották szükségesnek Magyarországon a német követség tájékoztatását. A követ ugyan azzal bagatellizálja az ügyet, hogy Lajos Iván nevét le sem írja, a kiadványt pedig csak a pejoratív *iromány* szóval illeti, ám e stilisztikai fordulatnál jóval nagyobb jelentősége volt annak az egyébként általa rögzített ténynek, mely szerint a kötetet „időközben német, angol, francia és lengyel nyelvre is lefordították és a Times is foglalkozott vele, az elseneséges propaganda legszélesebb köröknek ingyen küldi szét”.

A fenti szövegből esetleg arra lehetne következtetni, hogy az informátorok kórusába maga Csáky István külügyminiszter is beletartozott volna. Nem erről van szó. A külügyminiszter azért hozta szóba az ügyet, hogy miniszterelnökének intenciója szerint cselekedjék. A kormánynak természetesen kellemetlen volt a Lajos Iván írása kiváltotta németországi visszhang, másként azonban a kormányfő aligha tehetette meg (amihez egyébként szintén komoly érdeke fűződött), hogy történjék valami a széles hazai körök elvakult németbarátságának fékezésére.

Teleki Pál taktikusan azt a megoldást választotta, hogy Berlintől „segítséget” kért: jelöljék meg azt/azokat az idézeteket, amelyeket Lajos Iván nem Németországban megjelent könyvből vett át. Csáky ezért hozta szóba Erdmannsdorff előtt a kérdést; az idézett német forrás második bekezdése is ezt támasztja alá. „Külügyminiszter f. hó 1-i jelentéssel továbbított javaslatára sürgősen kérek bizonyítékot eljuttatni arra vonatkozólag, hogy az idézetek helytelenek vagy Németországban tiltott fo-

lyóiratokból valók, hogy a kormánynak a kormányajtó eddigi elutasító, de állítólagos idézetekkel szemben kevésbé hatásos állásfoglalásán túlmenően módja legyen beavatkozásra.”

Nagyhatalom azonban – ha egyéb eszközök vannak birtokában – miért is adna egy ilyen megkeresésre pozitív választ? Július 19-én Sztójay Döme felkereste a külügyi államtitkárt, s ártatlanságot mímelve arról beszélt: nem érti a hazájával szemben a birodalomban tapasztalt „elkedvetlene-dést”. Weizsäcker nem köntörfalazott. „Sztójay úr tudomására hoztam néhány anyagot, és pedig a magyar kormány késedelmeskedését a németellenes pamfletek árusításának megtiltásában s azt a ténytet, hogy ez az idegen sajtóra is áterjedt”, majd a magyar–lengyel viszonyra is mint irritáló tényezőre utalt.

Ezek után Teleki Pál tudta, hogy nem feszítheti túl a húrt: július 22-én detektívek jelentek meg Lajos Iván pécsi lakásán, akik közölték, hogy elrendelték könyvének elkobzását, ellene pedig bűnvádi eljárás indult.

Lajos Iván füzetének sorsától függetlenül a német nagyhatalom 1939 nyarán Budapesttel szemben már olyan helyzetben volt, hogy a magyar kormány öntudatos, függetlenségre törekvő beállítódásról – ha nem akarta elveszíteni a területi revízió ügyében annak támogatását – csak ábrándozhatott.

Július 13-án Csáky István külügyminiszter körtáviratban ekképpen tájékoztatta valamennyi magyar követséget: „Több oldalról azt tapasztaltuk, hogy bizonyos államok kormányánál kételyek merültek [fel] Magyarország állásfoglalását illetőleg egy európai konfliktus esetére.” E kételyek – vélelmünk szerint – erősen összefügghettek a *Szürke könyvvel*, annak nagy visszhangjával.

A követek szavainak irányítására a külügyminiszter így formulázta meg az elgondolt – majd hamar kiderül, hogy csupán vágyott – magyar álláspontot: „Háborús konfliktus kitörésében nem hiszünk. Amennyiben minden várakozásunk ellenére, mégis fegyveres konfliktusra kerül sor, magyar kormány kezei semmilyen irányban nincsenek lekötve, úgy hogy abban a helyzetben van, hogy a nemzet érdekei szempontjából és a körülmények mérlegelése mellett teljesen szabadon határozhat magatartásáról. Teljesen hibás politika volna és hamis elgondolásból indulna ki minden olyan megállapítás, amellyel már eleve leszögezni akarnók, hogy adott esetben mit cselekszünk.”

Két nappal később Csáky totális visszakozót fújt. Ekkor – formailag a 13-i távirat „kiegészítéseképpen”, valójában annak totális cáfolataként – minden követ utasításba kapta: „Félreértések elkerülése végett szíveskedjék törhetetlen ragaszkodásunkat tengelyhatalmakhoz hangsúlyozni.”

Lajos Ivánnak tehát – munkája nagy visszhangja ellenére – nem sikerült a magyar külpolitikát letériteni (ahogy számtalan alkalommal ő fogalmazta) az egyoldalú németbarát orientáció útjáról. Cselekedete nem sikerülhetett, hiszen sem a nemzetközi kapcsolatok, sem benne a magyar külpolitika nem úgy festett, ahogy azt Lajos Iván számos írásában ábrázolta, s minden bizonnyal nagy belső meggyőződéssel maga is hitte. De nem sikerülhetett cselekedete azért sem, mert a magyar külpolitikának a német politikától és külpolitikától való erős függése, a mind egyoldalúbb német orientáció – hiszen ez a fogalmazás tükrözi a tényleges valóságot, s nem az a feje tetejére állított okfejtés, amellyel Lajos Iván a két háború közötti magyar (kül)politika életrajzát 1945 után bemutatta – döntő mértékben nem a magyar politika irányítóinak hibás döntései nyomán alakult ki, hanem sokkal inkább a magyar külpolitika alapvető ellentmondásából keletkezett.

Az első bécsi döntés után Budapest sikertelen kísérletet tett Kárpátalja visszaszerzésére – a kudarc alapvető oka az volt, hogy Berlin megvétózta a tervet. Ebben a helyzetben 1939. január 1-jén Bethlen István cikket publikál a *Pesti Napló*-ban, amelynek a berlini álláspont megváltoztatása a célja. Állításai taktikai célt követtek, következőleg azok sem a magyar külpolitikát, sem saját nézetét nem tükrözték. Ezért állította azt a volt miniszterelnök, hogy „Magyarország a maga sorsának létét hosszú évek óta a Róma–Berlin-tengelyre tette fel”. Az egész cikk gondolatmenete ezt az állítást igyekezett „alátámasztani”. Nem sok sikerrel, hiszen Berlinben könnyen átláttak az ilyen laza szövéssű szitán.

1946-ban, a németek fogságából szabadulva, nagy reményekkel eltelve, tollát az új hatalom szolgálatába állítva *Az első választút* című, terjedelmesebb dolgozatában Lajos Iván e cikk apropóján (annak értelmét vagy meg nem látva, vagy meglátva, de tudatosan félremagyarázva) az egész két háború közötti magyar politikán elverte a port. E politika – úgymond – már akkor is így cselekedett „mikor még kényszerhelyzetről szó sem lehetett. A magyar politikának [...] nem magyar, hanem egy idegen nagyhatalom érdekei, sőt »be nem vallott aspirációi« voltak vezető szempontjai. [...] A magyar politika nem látta, mert nem akarta látni a pángermán veszélyt.”

Ezen az alapálláson, a külügyminisztériumi irattár számára hozzáférhető iratai között szemelgetve azt bizonygatta, hogy 1920–1921-ben nyílt meg az első választút a magyar külpolitika előtt. (A második az lett volna, ha – a *Szürke könyv* tanácsát követve – nem lép be a németek oldalán az ország a második világháborúba.)

1946-ban, a háborút veszített, újabb Trianon előtt álló országban a Horthy-korszak antikorszakká válik, valóság tartalmától függetlenül

minden rosszat el lehetett, el kellett mondani róla, hogy az új kurzus erősebbé váljék. Az elvakultan legitimista Lajos Iván képtelen volt felmérni, hogy ha írása rangos történészek által szerkesztett sorozatban napvilágot is láthat, a legitimista útnak semmi esélye, hiábavaló a történeti tényanyag célzatos rostálása.

A dolgozat azonban nem jelent meg. Noha a kéziratot kiszedték, megjelentetésére nem kerülhetett sor, mert közben Lajos Ivánt a szovjet hatóságok letartóztatták.

Az ország vezetői az első világháború elvesztése után sem vették tudomásul gróf Teleki Lászlónak már 1849 májusában megfogalmazott figyelmeztetését, amely szerint a Szent István-i Magyarországnak vége lesz, ha nem sikerül a nemzetiségekkel megbékélni. Az első világháborús bukást nem csupán az antant mérte az Osztrák–Magyar Monarchián belül társnemzeti pozíciót birtokló magyar birodalomra, hanem a nemzetiségek is, amelyek többszörösen kinyilvánították különválási szándékukat. A trianoni Magyarország (Ausztria után) a térség leggyengébb állama, s vezetése (mögötte pedig a közvélemény túlnyomó hányada) úgy ábrándozott az integrális revízióról, hogy közben erőtlenségében még egy ellenséges támadással szemben sem lett volna képes a trianoni határok megvédésére. A Maurice Paléologue által fémjelzett francia politika 1920–1921-ben akkor kezdte latolgatni közép-európai szövetségi rendszerének Magyarország számára kedvező átformálását, amikor annak már nem volt reális esélye.

Lajos Iván dilettáns fejtegetése szerint „a Quai d’Orsay hosszú időn keresztül hazánkban kereste az új, nagyvonalú közép-európai francia külpolitika alappilléreit”. Csak amikor „Párizsban látták – vizionálta a „történész” Lajos Iván –, hogy a hivatalos magyar rezsim a legélesebb franciagyűlölő irányzat embereivel tart fenn állandó bizalmas kapcsolatot, szoros együttműködést és Károly restaurációs kísérletei is fiaskóval jártak, akkor fordított a francia politika véglegesen hátat Magyarországnak és állt teljesen a kisantant államai mögé”. (180.)

Lajos Iván 1939-ben fontos cselekedetet hajtott végre a *Szürke könyv* megírásával, segítséget nyújtott annak láttatásában, hogy Németország, ha nagy, többfrontos háborúba keveredik, azt nem nyerheti meg. Figyelmeztetésének erejét ugyanakkor számos tényező erősen korlátozta. Korlátozta elsősorban a magyar külpolitika természete és célrendszere, hiszen az akkori Magyarország egyfelől nem kívánta a nemzetiszocializmus győzelmét, másfelől – a területi revízió okán – kimondottan érdekelt volt abban, hogy Németország ne vereséggel zárja a majdani nagy háborút. Horthy Miklós, Teleki Pál, Bethlen István Magyarországa olyan meg-

egyezéses békét óhajtott, amely megóvja az országot attól, hogy szélső-jobboldali ellenzéke (német segítséggel) totális náci típusú diktatúrát vezessen be, és amely egyben garanciát ad arra, hogy a mind teljesebb területi revízió eredményeit a békekötés nem fogja annullálni. E sajátos helyzetből következően a kormányzat ugyan egyértelműen érdekelt volt abban, hogy a *Szürke könyv* mennél több, a közvélemény formálása szempontjából nem lényegtelen befolyású emberhez jusson el, Berlin tiltakozása miatt azonban végül is kénytelen volt a füzetet betiltani, a szerző ellen pedig (tessék-lássék módon) eljárni.

Gyengítette Lajos Iván igazságának erejét a szerző szélsőségesen legitimista beállítottsága is, az, hogy a történelmi összefüggéseket, a korabeli nemzetközi erőviszonyokat torz optikán keresztül szemlélte. Joggal tette szóvá a magyar külpolitikai gondolkodás gyengeségeit, sokak irreális látásmódjával szemben lényegbevágóan figyelmeztetett arra, hogy a németek érdekei számos ponton nem esnek egybe a magyar érdekekkel, ezért messzemenően helyes volt az egyoldalú német orientáció veszélyeire történő figyelmeztetése. Mindeközben a francia politikát idealizálta, az első világháborús német politikát démonizálta. A várható német vereséget oly közelinek láttatta, hogy azok körében is ellenkezést váltott ki, akik szintén Berlin bukását óhajtották, ám attól tartottak, hogy a németek erejének lebecsülése kontraproduktív hatású.

A világháború befejeződése utáni írásaiban, nyilatkozataiban Lajos Iván jogos elégtétellel nyugtázta, hogy gyalázkodó ellenfelei vereséget szenvedtek. A negyedszázados rendszer ahistorikus lejárásában szívesen működött közre, de közben nem vette észre, hogy a Szovjetunió égisze alatt életveszélyes legitimista programot hirdetni.

A korszak kemény viszonyai között ezért életével kellett fizetnie.

Pritz Pál

Húsz év után. Társadalmi nemek és háború a 20. századi Kelet-Európában*

Húsz évvel az úttörő jelentőségű kötet, *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* megjelenése után nagyon időszzerű, hogy megjelenjen az e témában egyre gyarapodó szakirodalom elméleti és módszertani össze-

* Nancy M. WINGFIELD–Maria BUCUR (szerk.): *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Indiana University Press, Bloomington, 2006. 237 p.

foglalása.¹ Erre azért is nagy szükség volt, mert a berlini fal leomlása után Kelet-Európában új levéltári kutatási lehetőségek nyíltak meg, s a történetírás intézményi hálózata is átalakult: megjelent a nyilvános térben a kombattáns konzervatív történetírás.² A *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* jelentősége, hogy elméleti újítást hozott a háborúk történetének írásában: a társadalmi nemek szerinti elemzést. Olyan terület ez, amelyen még mindig a politikatörténet-írás paradigmája számít egyedül „tudományosnak”. A recenzált kötet szerzői nagy feladatra vállalkoztak: egyszerre megjeleníteni a háborúk és a társadalmi nemekről szóló – az elmúlt húsz évben átalakult – történetírást.

A szerzőket elsősorban a társadalmi nemekre jellemző erőszakformák érdeklik, és sajnos megerősítik a nők áldozatszerepét. Az összefoglalásban pedig még egyet visszalépnek a Joan Scott által meghatározott *társadalmi nem* fogalmához képest:³ „A társadalmi nemet mint az elemzés kategóriáját használva még árnyaltabban érthetjük meg a háborús élmény és reprezentáció szubjektív természetét.” (9.) Ráadásul a *férfiasságok (masculinities)* vizsgálata hiányzik a kötetből, noha az elmúlt évtizedekben ez a megközelítési mód hozta a legfontosabb újdonságokat a háborúk történetének vizsgálatában.⁴

A kötet az indianai egyetemen 2001-ben rendezett konferencia anyagát tartalmazza; a szerzők többsége akkor még PhD-diák volt. A szerkesztők az elmúlt öt évben sokat fáradoztak, hogy a sokszínű és igen különböző előadásokat egységes kötetbe rendezzék. Mégis több hiba, hiányosság, téves hangsúly jellemzi az elkészült művet. Kelet-Európa meghatározása például a hidegháborús logikát követi: a kötetben Kelet-Európa nem más, mint a Szovjetunió által megszállt térség. Németország kimaradt a vizsgálandó országok közül, pedig onnan indult el mindkét háború és Németország különben is meghatározó tényező Kelet-Európa történetében. Azzal, hogy a kötet csak néhol és utalásszerűen említi a német történelmet, újra megerősíti azt az elképzést, hogy a Szovjetunió volt az az „ördögi hatalom”, amely a régió minden nyomorúságának az okozója. Ez a megközelítés

¹ Margaret Randolph HIGONNET és mások (szerk.): *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. Yale University Press, New Haven, 1987.

² PETŐ Andrea: Writing Women's History in Eastern Europe. Toward a Terra Cognita? *Journal of Women's History*, 2004/4. 173–183.; PETŐ Andrea–SZAPOR Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe: The Case of Hungary. Uo. 2007/1. 160–166.

³ Lásd Joan W. SCOTT: A társadalmi nem (gender) a történelmi elemzés hasznos kategóriája. In: Uő (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 126–141.

⁴ Stefan DUDINK–Karen HAGEMANN–John TOSH (szerk.): *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History*. Manchester University Press, Manchester, 2004.

például reflexió nélkül hagyja az USA szerepét Kelet-Európa történetében, és megerősíti a hidegháborús történetírás már jól ismert formáit.

Ha van igazán *nemzetközi* jelenség, akkor az éppen a háború. A szerzők azonban nem használták ki ezt az elemzési lehetőséget (noha a kötet tíz országból hoz esettanulmányt), és megmaradtak a nemzeti történetírás kereteiben. Ez egy másik episztemológiai kérdést is felvet. Azt, hogy kinek íródtak ezek a tanulmányok. A szerzők között egyetlen egy „kelet-európai” sincs – mindannyian amerikai egyetemek PhD-jével felfegyverkezve láttak hozzá az adott országok történetének tanulmányozásához. Művük is elsősorban az amerikai egyetemi hallgatóknak szól, ám az ilyen módszer veszélyes. Azt a „feltevést” erősíti, miszerint úgy is lehet egy adott ország történetéről írni, hogy annak még a nyelvét sem beszéljük. A magyar történelmet elemző fejezet szerzője, Eliza Ablovatski csak angolul hozzáférhető forrásokat használ, illusztrációt pedig egy argentin weblapról vesz át (*A nők Budapesten 1919-ben: a Vörös Hadsereg és Fehér Gárdisták között*). Ez az eset csak egy a sok közül, s el kéne gondolkodtatnia azokat, akik a magyar történetírás alakításában és kutatásában hatalmi tényezőként megjelennek: ha a magyar történetírás nem lesz képes a jövőben angol nyelven, a nemzetközi mércének is megfelelő műveket és forráskiadványokat széles körben elérhető módon létrehozni, akkor még jobban a perifériára szorul.

Ebből a megközelítési módból az is következik, hogy azok az országok, amelyeknek vizsgálata a nemzetközi szakmai karrier szempontjából nem igazán ígéretes – mint Bulgária, Fehéroroszország, Moldova vagy Albánia (hamarosan ebben a sorban szerepel majd Magyarország is, hiszen az amerikai egyetemeken a hungarológia megszűnőben van) –, nem szerepelnek ebben a könyvben sem. Szerbia szerepel, de Horvátország nem; a csehek szerepelnek, de a szlovákok nem; ez pedig azt mutatja, hogy az „erős” nemzetek jelennek meg, a kicsiket pedig átadják a feledésnek.

A háborús történetírás jellemzője, hogy általában az egyénnel mint döntéshozóval foglalkozik, s nem teszi fel azokat a strukturális kérdéseket, amelyek meghatározzák az együttműködést, az ellenállást.⁵ A szerzők azt is ritkán vizsgálják, hogy az adott történeti korszak emlékezete milyen tényezők hatására alakul; e kötet készítőit sem hozta lázba az a lehetőség, amit Spivak javasolt, hogy a „lehetetlenség feltételeit” írják át a „lehetőségek körülményeivé”.⁶

⁵ Erről bővebben PETŐ Andrea: Női emlékezet és ellenállás. In: MARKÓ György (szerk.): *Elsodort város. Em-lékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944–1945*. PolgarArt, Budapest, 2005. 351–379.

⁶ Gayatri A. SPIVAK: *Critique of Postcolonial Reason: Toward History of the Vanishing Present*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1999. 272.

Az a kérdés, hogy milyen emlékeink vannak a háborúkról, és az erőszak különböző formái hogyan határozzák meg, hogy mire emlékszünk, a kötetben nem merül fel. Néhány esettanulmány azonban kiválóan sikerült, mint Katherine R. Jolluck fejezete, amely bemutatja: a lengyel nők számára az egyetlen keret, amelyben a „szovjet invázió” alatt ellenük elkövetett *társadalmi nem* alapú erőszakról beszélhetnek, az a hősiesség, illetve a mártíromság (193–220). Ez azért fontos, mert a történetírás folyamatos küzdelmet jelent a beszédképtelenséggel, azzal, hogy a történelmi körülmények némává teszik az egyes történelmi szereplőket.⁷ Lisa A. Krischenbaum Leningrád ostromáról írva megemlékezik a bosszú erejéről, ám ezt ő is csak a hősiesség mindent átható és beborító elbeszéléséhez kapcsolódva mondja el (220–235).

A kötet legfájdalmasabb jellemzője, hogy relativizálja a holokausztot. A bevezető egy lábjegyzete hivatkozik csupán arra, hogy a második világháború Kelet-Európában népiirtást is jelentett. Az a megjegyzés, hogy a „zsidó tapasztalatának” (!) „különálló historiográfiája” van, a holokausztot gettósítja, és elhanyagolhatónak véli, hogy a rasszizmus a második világháború lényegi eleme volt. Bízunk benne, hogy a szerkesztők reménye, miszerint: „a mi tárgyalásunk létrehozza a társadalmi nemek szerinti érdeklődést ez iránt a [zsidó]élmény iránt”, meghallgatásra talál – bár szépen gyarapodó szakirodalom bizonyítja, hogy eddig is talált – a történészek körében (18.).⁸

A szerzők időközben PhD-diákokból professzorok lettek, és reméljük, nem kell még húsz évet várunk arra, hogy a társadalmi nemek és a háborúk történetéről elméleti és módszertani szempontból valóban újszerű munka készüljön.

Pető Andrea

Egy 20. századi magyar Odüsszeia – anno 1944–1946*

Palasik Mária, az 1940–1950-es évek magyar történetének kiváló szakértője, különös és érdekes könyvet írt *A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946* címmel. A cím nagyon is találó. Azoknak a diákoknak embert próbáló hányattatását tárja fel, akik az önmagát „nemzetmentőnek”

⁷ Lásd például PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2. 85–107.

⁸ A holokauszt és a társadalmi nemek témájának gazdag irodalmából lásd például Dalia OFER–Leonora J. WEITZMAN (szerk.): *Women in the Holocaust*. Yale University Press, New Haven, 1998.

* PALASIK Mária: *A műegyetemisták Odüsszeiája 1944–1946*. Műegyetemi Kiadó, Budapest, 2006. 268 p.

nevezett nyilas kormány néhány hónapos rémuralma idején, az akkori hivatalos nevén Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Közgazdaságtudományi Egyetem harmad- és negyedéves hallgatói voltak. (Abban az időben szervezetileg ehhez az egyetemhez tartozott a mezőgazdasági és állatorvosi szakemberek képzése is.) E szerencsétlen időszak mérnöknek készülő fiataljai 1944 vége felé úgynevezett SAS (Sies! Azonnal! Sürgős!) behívót kaptak. Aki az ilyen behívóparancsnak nem engedelmeskedett, az statáriális ítéletre számíthatott. A sajnálatos téveszmékhez a realitások ellenére is ragaszkodó politikusok és katonatisztek talán még önmagukkal is el akarták hitetni, hogy az akkor már Magyarország keleti területein előrenyomuló Vörös Hadsereg és a szovjet megszállás elől megmenthetik az „értékes” fiatalokat, ha Németországba telepítik őket. A hivatalos indoklás szerint azért, hogy ott folytathassák tanulmányaikat. A mögöttes szándék azonban sokkal inkább az volt, hogy ha netán mégis meg tudnák állítani a szovjet inváziót, akkor a fiatal szakemberek Németország rendelkezésére álljanak, sőt akár a harctereken is a németek segítségére legyenek.

Mindez persze a kitelepítettek háború utáni hazatérésére is árnyékot vetett, hiszen a népbíróságok és igazoló bizottságok nem nagyon lelkesedtek azért, hogy igazolják a Németországból visszaérkezetteket. A könyvben láthatjuk olyan dokumentumok másolatát, amelyek erről a problémáról is számot adnak. A 192. oldalon találjuk pl. a *Népszava* 1945. május 24-i és 31-i számából való, *Németországba hurcolt egyetemisták* című cikkek ide vonatkozó sorait. Az előbbi még „kollektíven” elmarasztalja a kitelepített hallgatókat, azt sugallva, hogy a győzelembe vetett hitük vezérelte őket erre az útra. Ezt a sommás megítélést – nyilván sok tiltakozás hatására – korrigálni kellett. Az egy héttel későbbi cikk már sokkal árnyaltabban fogalmaz. Megemlíti a SAS behívóparancs kényszerét, s a mellett érvel, hogy nem szabad általánosítani, a meghurcolt egyetemista fiatalokat egyéenként kell elbírálni. A valóságos helyzet ugyanis az volt, hogy csak kevesen vállalták a behívóparancs megtagadásának kockázatát, hiszen ha magát a „katonaszökevényt” nem találták, a statáriumot akár legközelebbi hozzátartozóira vonatkozóan is érvényesíthették. És persze a behívóparancs nem teljesítésére reálisan csak az gondolhatott, aki el tudott rejtőzni valamilyen isten háta mögötti helyen.

Az egyetem vezetésének, a vöröskeresztes szervezeteknek és a diákok szüleinek nem kis erőfeszítésébe került a hazahozatal sürgetése, szervezése és a hazatérők ügyének rendezése. A könyvben olyan igazoló dokumentumok másolatát is láthatjuk, amelyek 1946-os, sőt 1947-es keltezésűek. Előfordult ugyanis, hogy a hazatérni szándékozó egyetemista a szovjet megszállási övezetbe érve is azon szerencsétlenek közé került,

akiket mintegy pótlásként szállítottak a Szovjetunióba – kiegyenlítendő a hadifoglyok felsőbb szerveknek jelentett létszáma és valóságos száma közötti különbséget. A kiutaztatás, a pusztító háború legszörnyűbb időszakának átélése idegenben, majd a hazatérés viszontagságai tehát valóban Odüsszeiának nevezhető próbatételt jelentett annak a több mint 2000 fiatalnak, aki erre kényszerült. De akár ide sorolhatjuk azt a két, gyermekéért mindenre kész édesanyát is, akik nem sokkal a harcok befejezése után, az akkori zűrzavaros körülmények között, útra keltek, hogy fiukat haza hozzák, mert a hivatalos ügyintéztést kibírhatatlanul lassúnak, bürokratikusnak érezték. Határokon, különféle megszállási övezeteken kellett átvergődniük, s egy alkalommal, amikor amerikai katonák kémnek hitték őket, afféle teszten kellett keresztül esniük: egyes budapesti utcák elhelyezkedéséről faggatta őket egy magyar származású, fővárosunkat nyilván jól ismerő amerikai katona...

Palasik Mária óriási forrásanyagot dolgozott fel. A levéltári dokumentumokon, a megőrzött naplójegyzeteken, a korabeli sajtóban megjelent tudósításokon kívül számos „élő” beszámolót is megismerhet az olvasó. A szerző felkutatta e szomorú és regényes esemény még élő résztvevőit, s mint legilletékesebb tanúkkal, kapcsolatba lépett velük, így tette igazán hitelessé a történeteket. Ilyen sokrétű munka eredményeként kerekedett ki a dicséretre méltó kötet, amelynek különös értékét az adja, hogy szerencsésen tudja egyesíteni a szigorú tudományos követelményeket a „regényes” mozzanatokkal.

Irodalomelméleti szempontból tekintve a szépirodalmon belül sajátos helyet foglal el a *történelmi regény*. E műfaj nagy klasszikusai – például a világirodalomban Tolsztoj (*Háború és béke*), hazánkban Gárdonyi (*Egri csillagok*) vagy Jókai (*A kőszívű ember fiai*) – katartikus művészi erővel mutatták meg, hogy az országok, nemzetek történetében végbemű sorsdöntő események, viharos fordulatok miként manifesztálódnak, csapódnak le az ezeket átélő egyének életében. Palasik Mária természetesen nem történelmi regényt írt. A könyv olvasói azonban azzal az érzéssel tehetik le ezt a kötetet, hogy megismerték egy fiatalokból álló szakmai közösség egyes csoportjainak, egyéneinek egy-két éves „*regényes történetét*”. Mert valóban ez tárul fel előttünk, megismerve a kitelepített egyetemisták és az önként velük utazó oktatók mindennapjait. (A tanárok nem kaptak SAS behívóparancsot, többségük enyhén szólva nem lelkesedett a súlyos intézkedésért, tehát itthon maradt, ami eleve kétségessé tette a kitelepítettek oktatását.) A feldolgozott forrásanyag birtokában a szerző számos egyéni sorsról tudósít, ezáltal „kis Odüsszeiák” egész sora elevenedik meg az olvasó előtt.

Bevezetőjében Palasik emlékeztet arra, hogy Odüsszeusz állandó epizsi jelzője a *leleményes* – és a könyvben ugyancsak érdekes példákat találunk a diákok leleményességére. Köztük olyanokat is, amelyek jól mutatják egyesek talpraesetségét, amire bizony szükségük volt a mostoha körülmények között. Jó néhányan üzletelésbe kezdtek a szűkös körülmények között, hiszen valamiből élniük kellett. Megtudjuk, hogy volt, aki – a szerző kifejezésével szólva – végigfeketézte Németországot, de még olyan is akadt, aki vegyészeti ismeretei birtokában, társával együtt, jókora hasznot húzott egy vasútállomáson ottragadt tartálykocsiban tárolt (bizonyára ipari felhasználásra készített) etilalkoholból. Ügyes kémiai manipulációkkal fogyasztásra alkalmas „snapszot” készített belőle, majd palackokba töltve eladta amerikai katonáknak.

Sajnos, nem csak ilyesféle, akár humorosnak is felfogható eseményekről szerezhetünk tudomást a könyvből. Bizony történetek kegyetlenül tragikus dolgok is. A túlélők naplófeljegyzéseiből és visszaemlékezéseiből tárul eléink az a borzalmas tragédia, amely 1945. április 11-én ért egy Halléből vonaton déli irányba tartó csoportot. A szerelvényt mélyrepülő-támadás érte, bombák és gépfegyversorozatok zúdultak rá, aminek következtében 36-an életüket veszítették, 50-en megsebesültek. Néhány ügyes kezű túlélő rajzban örökítette meg a szörnyű eseményt, ezek másolatát közli a könyv a 125. és 127. oldalon, majd a 129–130. oldalon a halottak, illetve sebesültek névsorát. A harci cselekmények zűrzavarában sajnos bármikor előfordulhatott, hogy – akár tévedésből is – ártatlan emberek sokasága esett áldozatul egy-egy téves információnak, sebtében kiadott tiszti parancsnak. Bizonyára valami ilyesféle történhetett ebben az esetben is, ez okozhatta az egyetemistákkal teli vonatszerelvény teljesen értelmetlen megtámadását.

A könyv oly módon ad teljes képet a műegyetemi hallgatók e viszontagságos korszakáról, hogy az itthon maradottak nehéz sorsát sem hagyja figyelmen kívül. Mert az sem volt mentes a tragikus helyzetektől. Az itthon maradás legálisan is lehetséges volt azok számára, akik az 1944 októberétől szerveződő egyetemi rohamzászlóaljba jelentkeztek vagy bevonultak rendes katonai szolgálatra. Ezt azonban kevés műegyetemista vállalta. Túlnyomó többségük inkább a kitelepítést választotta; nyilván azzal a halvány reménnyel is a szívükben, hogy – az ígélet szerint – ott folytathatják tanulmányaikat. Ha nem is sokan, de műegyetemi hallgatók is jelentkeztek az (első) egyetemi rohamzászlóaljba (decemberben; a második már a kitelepítés után alakult meg). A vészterhes események forgatagában ebből az első zászlóaljból több kisebb csoport is kivált, némelyikük az ellenállási mozgalomhoz csatlakozott, volt, amelyik szov-

jet csapatokkal is kapcsolatot teremtett. Egy 22 fős csoport egy olyan titkos raktár őrzését vállalta, ahonnan az ellenállókat látták el fegyverekkel. 1945. január 2-án az egyetemi rohamzászlóalj rajtaütésszerűen felszámolta őket. „Ilyen világ volt! – írja Palasik. – A műegyetemisták (is) a barikád két oldalára kerültek Budapest 1944–1945. évi ostrománál. Mára a sebek többnyire begyógyultak, és jól megfér egymás mellett a Budai Várban, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarának falán a barikád mindkét oldalán harcolóknak emléket állító két márványtábla.” (246.)

Végül megemlíthetjük, hogy dicséret illeti a Műegyetemi Kiadót is a könyv esztétikus kivitelezéséért. A sok-sok régi fénykép, rajz, kéziratos szövegrész szinte mindenütt egészen jól látható, olvasható, a formátum és a tördelés is kitűnő. Az olvasó olyan könyvet tarthat a kezében, amelyet érdemes többször is átlapozni. Kár, hogy a manapság általában számítógépre bízott korrektori munka ezt a kiadványt sem kímélte, helyenként kellemetlen szöveghibákkal „díszítette”.

Licskó György

A Balkán-paktum (1953/1954) *

A balkáni nemzetek összefogásának gondolata másfél évszázada foglalkoztatja az érintetteket. Gyakorlati megvalósítására legutóbb éppen Tito tett kísérletet, közvetlenül a második világháború után. Az 1950-es években létrejött Balkán-paktum e törekvés megnyilvánulásának is tekinthető, természetesen minden korábbitól teljesen eltérő nemzetközi helyzetben. A paktumról és céljáról – főleg ami a jugoszlávok elképzeléseit illeti – leegyszerűsítve szoktak ítéletet mondani, még a szakirodalomban is. Két nézet ismert. Az egyik szerint a NATO két tagállamával kötött politikai és katonai egyezmények révén a szocialista Jugoszlávia nem hi-

* *Balkanski pakt. Ugovor o prijateljstvu i saradnji (Ankara, 28. februar 1953) i ugovor o savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći (Bled, 9. avgust 1954) između Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Kraljevine Grčke i Republike Turske. Zbornik Dokumenta iz Arhiva Vojnoistorijskog Instituta, Arhiva Ministarstva Spoljnih Poslova i Arhiva Josipa Broza Tita (1952–1960).* – A Balkán-paktum. Barátsági és együttműködési szerződés a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, a Görög Királyság és a Török Köztársaság között (1953. február 28., Ankara), továbbá a politikai együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló szövetségi szerződés (1954. augusztus 9., Bled). Dokumentumgyűjtemény a Hadtörténeti Intézet Levéltárából, a Külügyminisztérium Levéltárából és Josip Broz Tito Archívumából (1952–1960). A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Milan Terzić. Vojnoistorijski Institut, Beograd, 2005. 930 p.

vatalosan az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetének tagja lett. A másik közkeletű nézet szerint viszont Tito soha nem hitt abban, hogy keletről megtámadhatják, és tárgyalásai, majd az egyezmények aláírása csak taktika volt a részéről.

Amint az lenni szokott, egyik megállapítás sem fedi teljesen a valóságot. Aligha lehet kétségbe vonni, hogy a szocialista államok közül Jugoszlávia került a legszorosabb kapcsolatba az „ellenséggel”. Az is kétségtelen, hogy voltak olyan törekvések az együttműködés éveiben és a tárgyalások különböző stádiumaiban, amikor valamelyik közvetlenül, vagy közvetve érintett fél (Görögország, Törökország, az USA vagy Olaszország) arra törekedett, hogy Belgrádot beléptesse a nyugati világ országait tömörítő katonai táborba. Jugoszlávia közvetve valóban része lett a nyugati védelmi rendszernek, s azt sem lehet elvitatni, hogy a paktum növelte a biztonságát. A kis híján ezeroldalas kötet dokumentumai azonban plasztikusan ábrázolják a jugoszlávok igyekezetét, hogy kitérjenek a tömbösítő törekvések elől. Ennek a sikerében utóbb komoly szerepet játszott a szovjetek kezdeményezése a kapcsolatok normalizálásra, ami lehetővé tette Titónak, hogy távolságot tartson a Nyugattól.

A kötetben található dokumentumok a másik felfogást is árnyalják. Egyfelől rámutatnak arra, hogy a paktum előkészítése, majd katonai irányú bővítése éppen akkor vett nagyobb lendületet, amikor Sztálin halála után megszűnt a közvetlen fegyveres beavatkozás veszélye és helyreálltak a normális diplomáciai kapcsolatok Moszkva és Belgrád között. Másrészt alátámasztják azt a megállapítást, hogy Jugoszláviának számos előnye származott a paktumból és a Nyugattal való kapcsolatok szorosabbra fűzéséből, amelyeket Tito igyekezett megőrizni. Az iratokból azonban az is jól kivehető, hogy a kapott katonai és gazdasági előnyöknek igen komoly árnyoldalai is voltak. A paktum révén még nyilvánvalóbbá vált az az ellentmondás, amely ideológiai síkon jelentett veszélyt a kommunista elvek szerint vezetett Jugoszláviára. Az ellenséggel való együttműködés, a segélyek elfogadása nem illett bele a JKP ideológiájába. Elég nehéz volt megmagyarázni, hogy fegyvert és gazdasági segélyeket fogadnak el attól a hatalomtól, amellyel szemben olyan elszánt propagandát folytatnak. A veszélyt Tito is érezte, s fontosnak tartotta, hangsúlyozta, hogy mielőbb felhagynak a segélyek az elfogadásával. (128.) Erre azonban csak akkor került sor, amikor a Nyugat maga kezdte csökkenteni a juttatásokat.

A kötet a dokumentumkiadványoknál megszokott szerkesztői előszóval kezdődik, amely rövid historiográfiai áttekintést ad a Balkán-paktummal kapcsolatos délszláv és nemzetközi irodalomról. Ezután az ilyenkor ugyancsak szokásos, mondhatni kötelező bevezető tanulmány

következik: ez messze meghaladja a szokásos terjedelmet, 130 oldalával és 531 lábjegyzetével kismonográfiának is beillik. Az alapos, minden részletre kiterjedő, ugyanakkor meglehetősen nehezen emészthető bevezető alkalmas volt arra is, hogy csillapítsa a szerkesztők közlési mohóságát: a lábjegyzetekben ugyanis további közel száz dokumentumot közölnek teljes terjedelmében vagy kivonatolva. A szöveg követi a kötet egészében is érvényesülő és legésszerűbbnek tűnő rendezési elvet, az időrendiséget. Az eseményeket, az előzmények felvázolása után, 1952-től követi, majd 1953-tól a konkrét tárgyalásokkal és diplomáciai lépésekkel folytatja. Részletesen tárgyalja a háromoldalú találkozókra a felek által képviselt elvi álláspontokat, a találkozókra elért eredményeket és elvi megállapodásokat, valamint a nyomokban kiadott hivatalos közleményeket. A vezérkari főnökök tanácskozásai alapján bemutatja a katonai együttműködési elképzelések evolúcióját. A tanulmányból és a közötti dokumentumokból is jól kirajzolódik, hogy az együttműködés iránti vágy nem volt azonos hőfokon a három résztvevőnél. A görög–jugoszláv célok és elképzelések sokkal közelebb álltak egymáshoz, mint a jugoszláv–török – a görög–törökről nem is beszélve.

Kettő híján másfél száz dokumentum kapott helyet a kötetben. Van közöttük alig néhány soros, és van, amelyik mellékletekkel együtt több mint száz oldal (a görög vezérkari főnök levele jugoszláv és török kollégájához a háromoldalú gyors katonai fellépés tervezetével, 36. sz. dok.). Olvashatók továbbá a jugoszláv külügyminisztérium körtáviratai a külképviseleteknek, amelyekben tájékoztatnak a Balkán-paktummal kapcsolatos jugoszláv álláspontokról, esetenként Belgrádnak az egyezményekhez fűzött várakozásairól; szerepelnek a kiadványban például háromoldalú katonai tárgyalások jegyzőkönyvei; hadműveleti tervek; az athéni és az ankarai jugoszláv katonai kiküldött jelentései és Belgrád utasításai; követjelentések stb.

Az első dokumentum 1952. június 28-án kelt: a jugoszláv külügyminisztérium átírta Tito kabinetirodájának a görög parlamenti delegáció látogatásáról, a protokolláris vacsorákról, ebédekről és programokról. Az utolsó irat pedig egy feljegyzés Veljko Mićunović külügyminiszter-helyettesnek a belgrádi török követtel, Erlappal szinte napra pontosan nyolc évvel később folytatott beszélgetéséről, amelyben megállapítják azt a korábban is nyilvánvaló tényt, hogy a Balkán-paktum gyakorlatilag nem létezik. A két időpont között nem egyenletesen oszlanak meg az iratok. 1952-ből csak 4, 1953-ból 38 irat, az 1954-es évből pedig 73 távirat, jelentés, beszámoló és memorandum származik. Ezután ismét csökkennek a számok: 1955-re 20, 1956-ra 8, míg az 1957-es évre egyet-

len irat sem jut. Az utána következő évekkel is csak 1–2 dokumentum foglalkozik. Mindez világosan jelzi a paktum létrehozása körüli diplomáciai intenzitás csökkenését, illetve az egyezmény/egyezmények érdektelenségbe sülyedését.

Az 1952 második felében Jugoszlávia, Görögország és Törökország között látványos lépésekkel megindult barátkozás eredményeként 1953 februárjában Ankarában megkötött barátsági és együttműködési szerződés számos elemében egyezett a háború előtti időszak hasonló formációjával, a Balkán-antanttal. Előírta egyebek között, hogy a szerződő felek külügyminiszterei évenként rendszeresen találkozzanak, előirányozta kulturális, technológiai és gazdasági kapcsolataik szorosabbra vonását. Emellett az egyezmény 9. cikkelye (meglehetősen képmutatással) kilátásba helyezte, hogy további államok is beléphetnek a szövetségi rendszerbe, amennyiben azt mindhárom fél hasznosnak ítéli közös céljaik érdekében. (17. sz. dok.) Ezt az ankarai egyezményt egészítette ki az 1953. november 7-én Belgrádban aláírt pótegyezmény, amelyben az aláíró államok részvételével megalakítandó Állandó Titkárság felállításáról rendelkeztek. A Balkán-antant azonos elnevezésű szervéhez hasonlóan ennek a szervnek is a tagállamok közötti együttműködést kellett elősegítenie, és döntéseiket előkészítenie. (Sajnos, ez a dokumentum kimaradt a kötetből.)¹ Miután a politikusok megbeszélései eredményesnek bizonyultak, és 1953. február 28-án Ankarában a külügyminiszterek aláírták a barátsági és együttműködési szerződést, a tárgyalásokba bekapcsolódtak a leginkább érintettek, a katonák is. 1953 augusztusában sor került az első háromoldalú katonai tárgyalásra Washingtonban, majd 1954 augusztusában Bledben megkötötték a katonai szövetséget.

A paktum politikai, „civil” része már nem sokkal megkötése után idejét múlt. A kirobbanó görög–török ellentétben Tito Jugoszláviája vállalta a közvetítő szerepét. Ez erősítette az ország külpolitikai pozícióját; a megreccsent szervezet központi tagjaként szerepelhetett. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a két világ közötti lavírozás korábbi gyakorlatát felhasználva, Jugoszlávia az el nem kötelezettség irányába mozduljon el. Az új útra találó jugoszláv külpolitikát és az ennek megerősödésben nagy szerepet játszó görög–török ellentétet teszi a tanulmány leginkább felelőssé a további háromoldalú tárgyalások elakadásáért (120.), amihez természetesen hozzájárultak a nemzetközi helyzetben bekövetkezett egyéb változások is.

¹ A dokumentumot közli Momir STOJKOVIĆ (szerk.): *Balkanski ugovorni odnosi I–III. Tom III. (1946–1996)*. Službeni list, Beograd, 1999. 237–240.

A kötetben a kapkodás jelei érzékelhetők. Meglepően gyakoriak az elütések, nincs tárgymutató, és ami nagyobb baj, hiányzik a névmutató is. A szerkesztők eltekintettek a magyarázó jegyzetek alkalmazásától is. Igaz, ezt részben pótolták a bevezető tanulmányban. Mindez súlyos hiányosság lenne bármely tudományos munkánál, de dokumentumkiadvány esetében különösen az. Mindez persze érthetővé válik, ha tudjuk, hogy a háttérben komoly harc zajlott a kötetet kiadó Hadtörténeti Intézet fennmaradásért (a szerkesztőbizottság tagjai valamennyien az intézet munkatársai), amelyet a bezárás, jobb esetben a beolvasztás veszélye fenyegetett. Ilyen körülmények között munkatársainak elemi érdeke volt sürgősen demonstrálni intézményük létjogosultságát, mégpedig valamely jelentős kiadvánnyal, akár a minőség rovására is. Még egy bosszantó hiányosság: a szerkesztők, tartva magukat a korábbi nagyon elterjedt jugoszláv kiadói és szerzői gyakorlathoz, a kötet végén nem közlik a felhasznált szakmunkákat, hanem lábjegyzetekben rejtik el adataikat.

Magam azt a véleményt vallom, hogy rossz dokumentumkötet nincs, csak jó és jobb, hiszen minden egyes közölt dokumentum a kutatók dolgát könnyíti (elismerve, hogy tudatos, prekoncepciózus válogatással a szerkesztők tévútra is vezethetik a kutatókat). A *Balkanski pakt* minden hiányossága dacára a jobb dokumentumkötetek közé tartozik. A kötet szerkesztőgárdája elsősorban a paktumban és a hozzá vezető tárgyalásokban játszott katonai szerepvállalásról szóló eredeti iratokkal dolgozott. Szerencsére nem elégedett meg a Hadtörténeti Intézet Levéltárában található dokumentumok közlésével, hanem más intézményekben őrzött forrásokat is bevalogatott a kötetbe. Így sikerült szélesebb katonai-politikai és diplomáciai háttérrel adni az egyezmények megkötésével, fenntartásával, illetve továbbfejlesztésével kapcsolatos tervezéseket és a politikai, stratégiai megfontolásoknak. Az egymást időrendben követő 148 dokumentum közlésének fő kritériuma a szerkesztők bevallása szerint az volt, hogy hozzájáruljanak az egyezménnyel kapcsolatos vitás kérdések tisztázásához; bemutassák Tito és a jugoszláv diplomácia szerepét az egyezmény létrejöttében, majd működésében; illetve hogy pontosan meghatározzák a Jugoszláv Néphadsereg részvételét az egyezményben vállalt katonai kötelezettségek végrehajtásában (6.). Ezt sikerült maradéktalanul megvalósítaniuk. A Balkán-paktum aláírása óta eltelt több mint fél évszázadban a szakmai és szélesebb közvéleménynek alig nyílt módja betekinteni a jugoszláv–görög–török-paktum megkötésének körülményeibe és magának a szövetségnek a működésébe. Ilyen tudatos és célirányos, tematikus forráskiadvány korábban nem állt a kutatók rendelkezésére. A dokumentumkötet tehát hiánypótló munka,

amely bár elsősorban jugoszláv szempontból és döntően jugoszláv iratokon keresztül közelít a kérdéshez, jelentősen elősegíti a Balkánnal, a hidegháborúval és általában a korszakkal foglalkozó kutatók munkáját.

Hornyák Árpád

Szakmák és társadalmi identitás*

Újszerű, érdekes kísérlet első terméke ez a könyv. Az európai Network of Excellence (kiválósági hálózat) keretén belül néhány szakember, professzor és doktorandusz egy új európai történelem írására vállalkozott. (A program Európa 31 országából 180 különböző tudományos háttérű, életkorú diákot, tanárt és kutatót fog össze.) A recenzálandó kötet 25 kutató együttműködésének az eredménye: ők meglehetősen új szemzőgből és új módszerekkel vizsgálják a munka és a szakmák témakörét. Céljuk a munka, a gender (*társadalmi nemek*), illetve a társadalom összefüggéseinek európai kutatása. A szakmákat – elhagyva a hagyományos társadalomtörténet, illetve a munkatörténelem (*labour history*) pozitivistá gyakorlatát – mint a *társadalmi nemek* és identitások fontos létrehozóit elemzik, és a mindenkori hatalmi viszonyok, a társadalmi kirekesztés, illetve befogadás fontos mozgatórugóinak tekintik.

Első olvasatra a kötet egy drága páneurópai salátástálhoz hasonlatos, amelyben az olivabogyó, a hering és a paprikás krumpli különös kompozíciója meglepő a szellemi táplálékra éhező vendéget – már csak azért is, mert az európai adófizetőnek rengeteg pénzébe kerül az egyetlen létező „történettudományi kiválósági hálózat” finanszírozása. De ha ez sikerül lenyelniünk, szokatlan ízvilággal szembesülünk. A tanulmányok még csak nem is követnek semmilyen hagyományos, logikusnak mondható kronológiai (időbeli) vagy térbeli logikát. Egyazon részben olvashatunk arról, hogy a görög történetírás utóbbi három évtizedében hogyan alakult a szakmai identitások vizsgálata (hogyan vált egyre összetettebbé a kezdeti gazdaságtörténeti, később a marxista társadalomtörténeti megközelítés, majd a '90-es években a munka kulturális jelentéseinek vizsgálata), illetve milyen fontos, hogy azokat a társadalmi nemek szemzőgéből elemezzük. De itt olvashatunk összehasonlító értekezést arról is, hogy napjainkban mennyire jelenik meg (pontosabban inkább hiányzik)

* Bertheke WAALDIJK (szerk.): *Professions and Social Identity: New European Research on Work, Gender and Society*. Pisa University Press, Pisa, Pisa, 2006. 204 p. <http://www.clioheres.net>

a genderperspektíva a brit gazdaságtörténeti, illetve a belga politikatörténeti oktatásban. A muranói üveggyár középkori nyilvántartott és nem nyilvántartott női munkásairól szóló tanulmány megfér a napjainkban végző feminista doktoranduszok professzionalizálásáról szóló fejezettel. A rendezőelv bevallottan másfajta érvelést követ, amely az olvasót megszokott logikájának elhagyására készíti: a kötet összehasonlító szemléletet tükröz, s emellett érvel, hogy az Európán belüli határok folyamatos elmosódásával, a mobilitás növekedésével (gondolok itt a migrációra) egy újfajta európai identitás van kialakulóban, amelynek összetettségét a történeti kutatásban is csupán az egykori nemzeti hagyományokon való átíveléssel tudjuk megragadni. Ezáltal az olvasó csakis akkor tudja értékelni a könyvet, ha nyitott, ha átlép a megszokott diszciplináris korlátokon, ahogyan azt a kötet különböző tudományos háttérrel rendelkező szerzői is megkísérelték. A tanulmányírók közül sajnos csak hárman vesznek komolyan az összehasonlító jelleget, pedig ahhoz, hogy a bevezetőben megfogalmazott célok releváns voltát a könyv maga is hitelesen bizonyítsa, illetve az olvasó számára a párhuzamok érzékelhetőbbek, „lefordíthatóbbak” legyenek, több ilyen igényű esszé lenne szükséges.

A tanulmánykötet két részből áll. Az elsőben a szerzők arra töreksznek, hogy a különböző történeti rész tudományok eredményeit, illetve a nemzeti historiográfiai hagyományokat összehasonlítsák, és ezáltal a munka, a társadalom, illetve a nemek történetét összekapcsolják, szintetizálják. Ez a rész talán innovatívabb, mint a második, s azzal, hogy a történetírás, a kutatás, a módszertan, illetve az oktatás terén a multidimensionalitást ösztönzi, a történelemtudomány hagyományos nemzeti, pozitivista praxisának létjogosultságát kérdőjelezi meg. Az első rész tanulmányai tehát metahistoriográfiai szövegek. Ahogyan Klaartje Schrijvers és Mina Ishizu a *Gender Blindness in Teaching and Research: Case Studies on Belgian Political History and British Economic History* (Gendervakság a tanításban és a kutatásban: esettanulmány a belga politikatörténetről és a brit gazdaságtörténetről) című összehasonlító tanulmányukban megfogalmazzák, minden történelmi kutatás adott politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális kontextusban gyökerezik, s történelmi vizsgálódásainkban egyik dimenziót sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Eme integratív szemlélet alkalmazása azonban számos intézményi illetve módszertani akadály miatt mégsem elterjedt, de enélkül csak objektívnak tűnő, részleges képet kaphatunk, legyen a kutatás témája bármilyen történelmi kor, bármely személy vagy esemény. Hasonló a célja Carla Salvaterra *Labour and Identity in the Roman World. Italian Historiography during the Last Two Decades* (Munka és identitás a római

világban. Az olasz történetírás utóbbi két évtizede) című tanulmányának, amely az antikvitás történeti kutatásában is a genderkategória alkalmazásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Salvaterra szerint ez elkerülhetetlen, ha a munka és a társadalmi identitás kapcsolatát, összefüggéseit vizsgáljuk. A munka témáját tehát ma már nem elég kizárólag gazdasági szempontból megközelíteni, hanem annak sokrétű kulturális jelentéseit, politikai jelentőségét szintén vizsgálni kell ahhoz, hogy a történelmi cselekvők döntéseit, tetteit, tapasztalatait, s ezáltal a hatalmi mechanizmusok működését jobban megérthessük. Figyelmet igényel Klaartje Schrijvers és Pető Andrea szintén ebben a részben olvasható tanulmánya (*The Theatre of Historical Sources. Some Methodological Problems in Analyzing the Post World War II Extreme Rightwing Movement in Belgium and Hungary – A történelem színháza. Rendőri jelentések, titkoszolgálati megfigyelések és a népbírószági jegyzőkönyvek használatának néhány módszertani problémája a második világháború utáni belga és magyar szélsőjobboldali mozgalmak történetének elemzésekor.*) A tanulmány azzal a módszertani problémával foglalkozik, hogy mi a teendő akkor, ha történelmi kutatásunkhoz épp csak a megbízható forrás nem áll rendelkezésünkre. A szerzők a módszertan terén is a sokféleség, illetve az alternatív források (például oral history) relevanciáját hangsúlyozzák, aminek fontos episztemológiai következményei vannak a „tények”, a „történelmi valóság” és az „objektív igazság” mint a tudomány hagyományos kategóriáinak érvényességére vonatkozólag. A fejezet a tudomány és a fikció együttes jelenléte mellett érvel, ahol a kutató részéről többé nem elegendő a „tények” összerendezése, hanem (tények híján) a reprezentáció „intuitív” elemzése is szükséges. Ez különösképpen olyan falat, amely a hagyományosan gondolkodók torkán akadhat.

A második rész szerzői konkrétan vizsgálják a különböző szakmák (üvegyári munka, könyvkiadás, képzőművészet, hadviselés, újságírás stb.) történetét. Céljuk a *társadalmi nemek*, illetve a munka egymáson keresztül történő elemzése. Az itt olvasható cikkek inkább esettanulmányok, és részben az eddig a történelemben „láthatatlan”, nem megjelenő szakmák, valamint a női „munkások” történelmi rekonstrukcióját tűzi ki célul. Ez nagyon ambiciózus cél, aki átfogó igényességet vár, az csalódní fog. A tanulmányok „lazán” kapcsolódnak egymáshoz: olyan különálló témákat dolgoznak fel, mint például a 19. századi izlandi „háziasszony-ideológia”, amely a háziasszonyságot is hivatásként értékelte, vagy a hivatásos női festők diakronikus tanulmányozásának problematikája.

A könyv tehát – miként borítója is sugallja, inkább egy (tematikus) szárla felfűzött színes gyöngysorra emlékeztet. A különböző gyöngysze-

mek a különböző nemzetek historiográfiai hagyományait, témáit, nyelvezetét reprezentálják, de erős összetartó kapocs a munka, a társadalom, illetve a társadalmi nemek történetének egyidejű szintetikus vizsgálata. Ahogyan az előszóban is olvasható, a tanulmánykötet megpróbálja összegezni azt, amit a történelemtudomány különböző rész tudományai eddig külön-külön vizsgáltak, és megnézi, hogy az egyik komponens hogyan használható a másik kettő újraértelmezésére. Egyszóval: sokszínű, sokízü, változatos kötet, amelyben a diverzitás, legyen az nemzeti, generációbeli, nyelvi, illetve diszciplináris, inkább előny, mint hátrány, a különbözőség kiaknázandó lehetőség, amelyet a szerzők igyekeztek is kihasználni. Egyes tanulmányok inkább informatívak, mások inkább elméletiek; ezek között az olvasó harmonikusabb egyensúlyt igényelne, ráadásul olykor a fogalmak használatában is (elég, ha a „gender” fogalmát tekintjük) disszonancia érezhető, amely egyértelműen a különböző nemzeti és diszciplináris hagyományok, illetve az új módszer kiforratlan „kísérleti” állapotának számlájára írható. Ám ha azt tartjuk szem előtt, hogy ez egy hosszú folyamat első munkafázisa, kísérlet arra, hogy a posztmodernizmusban és a posztstrukturalizmusban oly gyakran a tudomány végét harsogó elméletekkel szemben valami újat, frisset alkosson és az európai történeti kutatást új episztemológiai, elméleti és módszertani alapokra helyezze, akkor az irány ígéretes.

Agárdi Izabella